

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
June / Haziran 2020, 24 (1): 519-538

Şumnulu Hâfız Hilmî Efendi'nin Zafer Adlı Türkçe Manzûm Tecvîdi

Şumnulu Hâfız Hilmî Efendi's Work of Turkish Tajwîd in Verse Zafar

Oğuz Yılmaz

Arş. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı
*Research Assistant, PhD., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology
Department of Turkish Islamic Literature.
Isparta / Turkey*

oguzyilmaz@sdu.edu.tr orcid.org/0000-0003-3162-3924

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 4 March / Mart 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 30 May / Mayıs 2020

Published / Yayın Tarihi: 15 June / Haziran 2020

Pub Date Season / Yayın Sezonu: June / Haziran

Volume / Cilt: 24 Issue / Sayı: 1 Pages / Sayfa: 519-538

Cite as / Atıf: Yılmaz, Oğuz. "Şumnulu Hâfız Hilmî Efendi'nin Zafer Adlı Türkçe Manzûm Tecvîdi [*Şumnulu Hâfız Hilmî Efendi's Work of Turkish Tajwîd in Verse Zafar*]". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal 24/1 (Haziran 2020), 519-538.
<https://doi.org/10.18505/cuid.698712>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/pub/cuid>

Şumnulu Hâfız Hilmî Efendi's Work of Turkish Tajwîd in Verse Zafar

Abstract: As in the Arab and Persian literatures, many works have been written on the education and teaching of tajwîd, which provides the correct reading of the Qur'ân in Islamic Turkish Literature. Works on this subject were written generally as prose. Besides, some of these works were written in verse style because of practical benefits in education. In this context, the work named *Zafar* written by Şumnulu Hilmî Efendi (d. 1200/1785-86), which is one of the poetical tajwîds that has not been studied enough, is one of the works that can be evaluated under a separate title within religious literary genres such as forty hadith, 'aqâ'idnâme and şhurût al-şalât (pillars or prayer). This study primarily deals with Hilmî Efendi's tajwîd of verse in Turkish, named *Zafar*, with form and content analysis. The aim of the study is to give information about Hilmî Efendi, based on his works and to reveal the text of the work named *Zafar*, which has been transcribed. The importance of the study stems from the fact that it will introduce the first Turkish tajwîd written in verse as far as it has been identified and the *master of qirâ'at* poet author who can be accepted as the founder of this genre.

Summary: During the formation of Islamic sciences such as tafsîr, hadîth, kalâm, fikh, and qirâ'at many works related to these sciences were written in Arabic, Persian, and Kurdish languages. After Turks met with Islam, works were written in verse and prose style to learn the al-Ķur'ân, the hadîth and the sciences that would help to understand these two sources in order to live a true faith and worship life. On the other hand, as a result of the writing of verse works, some literary genres emerged in Turkish Islamic literature. This issue has also been appeared in the science of tajwîd, which is defined as "a set of rules for the correct pronunciation of the letters with all their qualities" and which ensures the Ķur'ân to be read properly. As a matter of fact, the writing of both prose and verse tajwîd works defined as a religious-literary genre is an indication of this phenomenon. For instance, *Tuĥfe-i Şerîfi* (Şherîfi d. 1260/1844) and *Nazmu'l-Ehem* (Şheyhî d. 1235/1819-20) are examples of verse tajwîd works. In this context, one of the verse tajwîds is *Zafar*, which is defined by his own writer, Şumnulu Hilmî Efendi, as the first work written in this type.

The author of the work, Hilmî Efendi, lived in Vardar Yenicesi (Giannitsa) for a long time and died in Hijâz in 1200 (1785-86), is one of the 18th century authors and an specialist in the field. In the work named *Osmanlı Müellifleri* (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333 / *Ottoman Authors*) it is stated that he has works named *Manzûm Tajwîd (Zafar)* and *Manzûm Şhurût-ı şalât (Nazm-ı nefis)* and that he wrote death dates with poetry on the gravestones of the grandchildren of Ğhâzî Evrenos Bey (d. 820/1417) and an Arabic khatim prayer. Information about Hilmî Efendi's personality, educational life, and scientific level could not be found. One of the works of Hilmî Efendi is *Nazm-ı nefis*, which was written in 1190/1776-77, and is in the form of *Şhurût-ı şalât*. In this work of 125 couplets except for the title of "Tertîb-i Secâvend-i Ħurûf" (*fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*) the author used the meter of the *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* and preferred the masnavî as a form of verse. The work consists of a introduction of 9 couplets, a main part of 24 couplets, an addition and conclusion of 3 couplets.

Another work of Hilmî Efendi is the work called *Zafar* in the form of verse tajwîd, which he wrote on the request of some of his friends and which is the main subject of this study. There is no record of the writing date of this work. This study also includes the transcribed text of the work. However, when considering the period the author lived in and the time of his other work *Nazm-ı nefis* (1190/1776-77) it is estimated that *Zafar* was written after the second half of the 18th century. However no manuscript copy of *Zafar* could be found. Therefore, for the text to be transcribed in this study, the oldest dated and printed copy with Arabic diacritics of the work (Istanbul: Dâr at-tibâ'a al-âmire, 1265) was taken as basis. In this copy, the work was incorrectly named as *Tajwîd-i Manzûm*. Also, there are some typographical errors in the headlines or text; these errors were tried to be corrected. It consists of 71 couplets; an introduction and 25 main titles. *Zafar*, written was written in half, full and rich rhyme. In some places, as well as rhyme, *redif* (repeated voice) created with an appendix or a word was used. The work has a clear, intriguing and narrative language and expression.

Traditionally, the author starts his work by praising God, salawat, prayer, followed by a statement about the importance and the provisions of the learning tajwîd. Then the author gives informations about some tajwîd subjects such as harf-i med, sebab-i med, medd-i muttaşıl, medd-i muntaşıl, and so forth.

The author bases on the Hâfş narration of the kırâ'at of the 'Âşım probably because of taking into account the readers. Another point that draws attention in the work is that the tajwîd issues are explained shorter and clearer compared to other verse tajwîds. There are also no secondary topics such as ÷ül, tevaşşut, kaçır, harf-i muhaffefe, kelime-i müşakkaale or isti'âze-basmala, states of tâ-i te'nîs. To provide an easy memoration Hilmî Efendi does not apply the method of formulations of letters corresponding to the bases such as ikhfâ, izhâr as in many other tajwîd Works. Instead, he writes the letters of a specific rule one by one. Additionally, he does not give many examples from Qur'ân verses to consolidate the rules, and sometimes refers only to the surahs. With his work called *Zafar*, the author follows and represents the tradition of religious-literary works in general, and in particular, the tradition of the verse tajwîd. In some verse types of tajwîd works, for example, only subjects of kat' and vaşl are discussed, however, in *Zafar*, most rules of tajwîd are included.

It can also be said that the work has a special place and importance due to the possibility of being the first text (constituent text) written in verse tajwîd. On the other hand, when considering the conditions of the period and the fact that it was published more than once, it can be stated that *Zafar* was used as a material in educational activities and raised attention.

Keywords: Islamic Turkish Literature, Religious-Literary Genres, Turkish Tajwîd in Verse, Şumnulu Hilmî Efendi, Zafar.

Şumnulu Hâfız Hilmî Efendi'nin Zafer Adlı Türkçe Manzûm Tecvîdi

Öz: Arap ve Fars Edebiyatlarında olduğu gibi İslâmî Türk Edebiyatında da Kur'ân'ın, usulüne uygun okunmasını (kırâat/tilâvet) sağlayan tecvîd ilminin eğitim-öğretimine dair pek çok eser telif edilmiştir. Nesrin yanı sıra özellikle eğitimde pratik faydalar sağladığı düşüncesiyle ilgili teliflerden bazılarının manzûm tarzda kaleme alındığı görülmektedir. Bu bağlamda kırk hadîs, akâidnâme, şurût-ı salât gibi dinî-edebî türler içinde ayrı bir başlık altında değerlendirilebilecek ve üzerinde henüz fazla çalışma yapılmayan manzûm tecvîdlerden biri de Şumnulu Hilmî Efendi'nin (öl. 1200/1785-86) yazdığı *Zafer* adlı eserdir. Çalışma; öncelikle şekil ve muhteva tahliliyle Hilmî Efendi'nin *Zafer* adlı Türkçe manzûm tecvîdini ele almaktadır. Çalışmanın amacı; eserlerinden de hareketle hakkında fazla malumat bulunmayan Hilmî Efendi'nin özellikle eserlerine yönelik tamamlayıcı olduğu düşünülen bazı bilgileri ve *Zafer*'in transkribe metoduyla günümüz harflerine aktarılmış metnini ortaya çıkarmaktır. Çalışmanın önemi ise; şimdilik tespit edildiği kadarıyla yazılan ilk Türkçe manzûm tecvîd eserini ve bu türün kurucusu kabul edilebilecek şairlik vasfına sahip *kırâat mütehasısı* bir müellifi tanıtacak olmasından ileri gelmektedir.

Özet: Tefsîr, hadîs, kelim, fıkıh, kırâat gibi İslâmî ilimlerin teşekkülü ve sonrasında ilgili ilimlere yönelik Arapça, Farsça, Kürtçe vb. dillerde pek çok eserin yazıldığı görülmektedir. İslâm ile tanışmaları sonucu Türkler tarafından da doğru bir inanç ve ibadet hayatının yaşanması gayretine matufen Kur'ân'ı, hadîsi ve bu iki kaynağın anlaşılmasına yardımcı ilimleri öğrenmek amacıyla manzûm ve mensûr tarzda eserler kaleme alınmıştır. Öte yandan özellikle manzûm telifler sonucu Türk İslâm Edebiyatında bazı edebî türler ortaya çıkmıştır. Bu husus "harflerin fonetik farklılıklarını (mahrec, sıfatlar) ve tilâvet kurallarını (med, izhâr, ihfâ vb.) inceleyen ilim" şeklinde tanımlanan ve Kur'ân'ın usulüne uygun okunmasını sağlayan tecvîd ilminde de tezahür etmiştir. Nitekim mensûr olduğu gibi dinî-edebî bir tür olarak değerlendirilebilecek manzûm tecvîd eserlerinin telif edilmesi ilgili tezahürün göstergesidir. Söz gelimi *Tuhfe-i Şerifi* (Şerifi öl. 1260/1844) ve *Nazmu'l-Ehem* (Şeyhî öl. 1235/1819-20) manzûm tecvîd eserlerinin örneklerindedir. Bu bağlamda manzûm

522 | Oğuz Yılmaz, Şumnulu Hâfız Hilmî Efendi'nin Zafer Adlı Türkçe Manzûm Tecvîdi

tecvîdlerden biri de müellifi Şumnulu Hilmî Efendi'nin bu türde yazılmış ilk eser olarak nitelediği *Zafer* isimli eserdir.

Eserin müellifi Hilmî Efendi, uzun süre Vardar Yenicesi'nde yaşamış, 1200 (1785-86) yılında Hicâz'da vefat etmiş, 18. yüzyıl müelliflerinden kırâat mütehasısı bir şahıstır. *Osmanlı Müellifleri* isimli eserde onun *Manzûm Tecvîd (Zafer)* ve *Manzûm Şurût-ı salât (Nazm-ı nefîs)* adlı eserlerinin bulunduğu, bu iki eserin bir arada basıldığı, Gazi Evrenos Bey'in (öl. 820/1417) torunlarının mezar taşlarında güzel tarihlerinin görüldüğü ve Arapça bir hatim duası yazdığı da belirtilmektedir. Bunlar dışında Hilmî Efendi'nin şahsiyeti, eğitim hayatı, ilmî seviyesi gibi yönleri hakkında bilgiye ise ulaşılamamıştır.

Hilmî Efendi'nin eserlerinden biri, 1190/1776-77 yılında yazdığı, şurût-ı salât türündeki *Nazm-ı nefîs*'tir. Müellif, nazım şekli olarak mesnevîyi tercih ettiği 125 beyitlik eserinde *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* veznini kullanmıştır. Eser, 9 beyitlik mukaddime, 24 bâblık ana konuların işlendiği bölüm, 3 bâblık tetimme ve bir hatimeden oluşmaktadır.

Hilmî Efendi'nin bir diğer eseri, *bazı dostlarının isteği* üzerine kaleme aldığını belirttiği, çalışmanın da ana konusunu oluşturan manzûm tecvîd türündeki *Zafer*'dir. Çalışmada transkribe edilmiş metnine de yer verilen bu eserin yazım tarihine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Fakat müellifin yaşadığı dönem ve diğer eseri *Nazm-ı nefîs*'in telif tarihi olan 1190/1776-77 yılı dikkate alındığında *Zafer*'in 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazıldığı tahmin edilmektedir. Müellif bu eserini manzûm kaleme almasının sebebinin de yine manzûm bir metni ezberlemenin nesre nazaran daha kolay olduğu realitesine dayandırmaktadır.

Araştırmalar sonucu *Zafer*'in herhangi bir mahtût nüshası tespit edilememiştir. Dolayısıyla çalışmada transkribe edilecek metin için eserin en eski tarihli ve harekeli matbu nüshası (İstanbul: Dâru't-tıbâ'ati'l-âmire, 1265) esas alınmıştır. Eser, bu nüshada *Tecvîd-i Manzûm* şeklinde yanlış isimlendirilmiştir. Ayrıca başlıklarda ya da metin içinde hatalı imlaların olduğu görülerek bu gibi yerler tashih edilmeye çalışılmıştır.

71 beyitlik eser, bir mukaddime ve 25 ana başlıktan oluşmaktadır. Mesnevî nazım şekliyle yazılan *Zafer*'de kafiye olarak tam ve zengin kafiye yanısıra az da olsa yarım kafiye kullanıldığı görülmektedir. Birkaç yerde de kafiye yanısıra ek ya da kelime ile kurulan redife yer verilmiştir. Açık, merak uyandırıcı, dikkat çekici, vurgulayıcı ve nakilci bir dil ve anlatımın kullanıldığı eserin vezninde ise "Tertîb-i Secâvend-i Hurûf" (*fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*) başlığı hariç *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbı tercih edilmiştir.

Müellif eserine, geleneğe uygun olarak besmele, hamdele, salvele ile tecvîd öğrenmenin hükmü, önemi, fazileti, sebep-i telif, dua gibi hususlara yer vererek girizgâh yapmıştır. Daha sonra ise eserinde; harf-i med, sebep-i med, medd-i muttasıl, medd-i munfasıl, medd-i lâzım, medd-i ârız, medd-i lîn, ihfâ, izhâr, iklâb, idğâm-ı ma'a'l-ğunne, idğâm-ı bi-lâ ğunne, idğâm-ı misleyn, idğâm-ı mütecâniseyn, idğâm-ı mütekaribeyn, idğâm-ı şemsiye, izhâr-ı kameriye, kalkale, ahvâl-i râ, lafzatullâhtaki lâm, sekte, hâ-i sekt, ibdâl ve teshîl, sıla, Secâvend konularına dair bilgilere vermiştir.

Muhtemelen muhataplar dikkate alınarak temel tecvîd konularına yer verilen eserdeki kaide açıklamalarında Âsım kırââtının Hafs rivayeti esas alınmıştır. Eserde dikkat çeken diğer bir husus; tecvîd konularının bazı manzûm tecvîd eserlerine nazaran daha kısa ve öz açıklanmasıdır. Ayrıca örneğin bazı manzûm tecvîdlerde yer bulan tûl, tevassut, kasr, harf-i muhaffefe, kelime-i müsakkale gibi ya da isti'âze-besmele, tâ-i te'nîsin halleri vb. talî denebilecek hususlara ise yer verilmemiştir.

Hilmî Efendi, akılda kalması amacıyla ihfâ, izhâr gibi kaidelere müteallik harflerin formüle edilmesi şeklinde pek çok tecvîd eserinde kullanılan metodu fazla uygulamamıştır. Bunun yerine ilgili kaidenin harflerini tek tek yazmıştır. Ayrıca kaideleri pekiştirmeye yönelik ayetlerde geçen lafızlarla örnekleme pek fazla yer vermemiş, bazen de örnek ayetlerin yer aldığı sûrelere atıf yapmakla yetinmiştir.

Zafer adlı eseriyle müellifin şekil ve muhteva itibarıyla genelde dinî-edebî eser, özelde manzûm tecvîd telif geleneğini takip ve temsil ettiği görülmektedir. Bazı manzûm tecvîd türü eserlerde örneğin sadece *kat' ve vasl* konuları işlenmesine karşılık *Zafer*'de çoğu tecvîd kaidesine yer verilmiştir. Manzûm tecvîd türünde yazılan ilk metin (kurucu metin) ihtimalinden dolayı eserin ayrı bir yerinin ve öneminin olduğu da söylenebilir. Öte yandan dönemin şartları düşünüldüğünde birden fazla kez basılması ise; *Zafer*'in eğitim-öğretim faaliyetlerinde materyal olarak kullanıldığı ve ilgi gördüğü şeklinde değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Edebiyatı, Dinî-Edebî Türler, Türkçe Manzûm Tecvîd, Şumnulu Hilmî Efendi, *Zafer*.

Giriş

Kaynaklık açısından Kur'ân-ı Kerîm ile hadîs-i şerîflere dayanan, aklî ve naklî delilleri esas alan ve İslâmî ilimlerin temelini/ana iskeletini oluşturan tefsir, hadîs, kelâm, fıkıh, kırâat gibi üst çatı ilimlerin alt dalları olarak nitelendirilebilecek ya da daha spesifik bir vechesini yansıttığı söylenebilecek ilimlere ya da konulara yönelik özellikle manzûm telifler sonucu Türk İslam Edebiyatında bazı edebî türlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Söz gelimi-ilmî ve edebî gelenek faktörü de dâhil edildiğinde- fıkıh/İslâm hukuku ilim sahasına dair çoğu konunun ele alındığı telif ve tercüme eserler olduğu gibi kısa, öz ve ihtiva ettiği giriş seviyesindeki konularla daha çok halkın istifadesi amacı güdülen kaleme alınan ilmihâller ya da şurût-ı salâtlar bu bağlamda değerlendirilebilir. Bir başka örnek vermek gerekirse; kelâm ilmi konularının girişi ya da daha üst seviyede öğretilmesine yönelik yazılan eserlerin yanı sıra yine bazı sebep ve amaçlara binaen genellikle temel itikâdî bilgileri ihtiva eden akâidnâme adında edebî bir türün oluşması, mantık itibarıyla aynı kapsam içindedir.

Benzeri bir durumun, kırâat sahasının alt dalı olarak değerlendirilebilecek; kısaca "harflerin fonetik farklılıklarını ve tilâvet kurallarını inceleyen ilim"¹ şeklinde tanımlanan ve uzman şahıstan öğrenildiği takdirde Kur'ân'ın usulüne uygun okunmasını sağlayan *tecvîd ilmi* için de geçerli olduğu söylenebilir. Nitekim Arap,² Fars³ ve Kürt⁴ Edebiyatının yanı sıra Türk Edebiyatında da manzûm tarzda *telif*⁵ edilen tecvîd eserlerinin varlığı söz konusudur. Söz gelimi *Manzûm Tecvîd* (Surrûri Halil), *Tuhfe-i Şerîfi* (Şerîfi)⁶ ve *Nazmu'l-Ehemm* (Şeyhî öl. 1235/1819-20)⁷ bu telif eserlerin örneklerindedir. Manzûm tecvîd eserlerinde farklı kırâatlere, rivayetlere ve istisnâ hususlara da atıf yapılmakla birlikte Âsım kırâatının Hafs rivâyeti esas alınarak; harfler, harflerin mahrecleri, sıfatları, medler, idğâm, tenvîn, nûn-ı sâkin gibi

¹ Mehmet Ali Sarı, *Kur'ân'ı Kerîm'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000), 35.

² Arap Edebiyatında şiir türünde telif edilen tecvîd eserleri için bk. İbrahim Tetik, *Tecvîd İlmi: Tarihsel Evveliyatı, Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 361-364.

³ Kütüphane taramaları neticesinde, Farsça manzûm tecvîdlere dair örneğin Hâfız İzzeddin ve Mirza Zâhid'in *Manzûm Tecvîd* isimli eserlerinin olduğu görülmüştür. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

⁴ Örnek için bk. Mehmet Edip Çağmar, "Molla Halil İs'irdî'nin "Risâletün fî İlmî't-Tecvîd" Adlı Eseri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 2 (Kasım 2009), 153-161.

⁵ *Telif*vurgusunun sebebi; Cezerî'nin (ö. 833/1429) Arapça yazdığı *Mukaddime*'sine Türkçe tercüme-lerin yazılması hasebiyledir.

⁶ Esere dair yapılan çalışma için bk. Cansu Umut Demir, *Tuhfe-i Şerîfi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁷ Şeyhî'nin eseri üzerine yapılan çalışma için bk. Oğuz Yılmaz, "Tevîd Eğitim Öğretiminde Manzûm Eser Yazma Geleneğine Bir Örnek: Şeyhî'nin Nazmu'l-Ehemm'i (Tenkitli Metin)", *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 1051-1116.

tecvîd ilminin temel ve yer yer vasl-kat,⁸ vüchât gibi kırâat alanı bağlamında değerlendirelebilecek konulara yer verildiği görülmüştür.⁹ Dinî-edebeî türler altında değerlendirilen ve talmî niteliği bulunan manzûm tecvîdlerden biri de Şumnulu Hilmî Efendi'nin kaleme aldığı *Zafer* adlı eserdir.

1. Şumnulu Hilmî Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

18. yüzyılda yaşadığı bilinen Hilmî Efendi hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır.¹⁰ Müellifle ilgili sadece Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde az da olsa bazı bilgilere ulaşılmıştır. Mehmed Tâhir, ilgili bilgilere doğrudan müstakil başlık ile değil; kırâat uzmanı Mustafâ b. Abdurrahmân İzmirî maddesinde Hilmî Efendi'nin de kırâat uzmanı olduğuna atıfla dolaylı bir şekilde yer vermiştir. Bu bilgilere göre Şumnulu olan Hilmî Efendi, uzun zaman Vardar Yenicesi'nde ikamet etmiş, 1200 (1785-86) yılında Hicâz'da vefat etmiş kırâat mütehasısı bir müelliftir. Bursalı ayrıca onun; *Manzûm Tecvîd* ve *Manzûm Şurût-ı salât* adlı eserlerinin bulunduğu, bu iki eserin bir arada basıldığı,¹¹ Gazi Evrenos Bey'in (öl. 820/1417) ahfâdının mezar taşlarında onun güzel tarihlerinin görüldüğü ve Arapça bir hatim duası yazdığı bilgilerini de eklemiştir.¹² Kendisinin Vardar Yenicesi'nde yaşadığı Bursalı'nın *Manzûm Tecvîd* olarak isimlendirdiği eserindeki şu beyitten de anlaşılmaktadır:

⁸ Sadece kat' ve vasl konusunun işlendiği bir eser için bk. Amil Çelebioğlu, *Türk Mesnevi Edebiyatı XV. yy.'a Kadar Sultan İkinci Murad Devri* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999), 140.

⁹ Manzûm tecvîdlerin telif edilme ve nazmen yazılma sebepleri, tespit edilen eserlerin şekil-muhteva tahlilleri ve türle ilgili değerlendirmeler için bk. Oğuz Yılmaz, "Türk İslam Edebiyatı'nda Manzûm Tecvîdler", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildirileri Kitabı* (İstanbul: İLEM, 2015), 3/81-101.

¹⁰ Yazarın hayatıyla ilgili araştırma esnasında incelenen kaynaklardan bazıları şunlardır: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 6 cilt, haz. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996); Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî*, 2 cilt, haz. Mustafa Tatçı-Cemal Kurnaz (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001); Ezel Erverdi vd., *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, 8 cilt (İstanbul: Dergah Yayınları, 2004); Müjgân Cumbur vd., *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, 8 cilt (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2013); Murat Sülün, "Osmanlı Dönemi Bulgaristan'ında Kur'an İlimleri ve Bulgaristan Menşeli Din Alimleri", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Ali Aksu (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2002), 277-310. Bu kaynaklarda *Hilmî* ismiyle pek çok isim bulunmakla birlikte hiçbir Bursalı'nın verdiği bilgilerle ya da eserlerinin incelemesi sonucu ortaya çıkan anekdotlarla uyummayan kişilerdir.

¹¹ İncelemelerden sonra bizzat müellifin eserlerine isimler koyduğu görülmüştür. Buna göre Bursalı'nın *Manzûm Tecvîd* olarak bahsettiği ve iki eserin bir arada yer aldığı matbu nüshada *Tecvîd-i Manzûm* olarak başlıklandırılan eseri Hilmî Efendi, *Zafer* ismiyle isimlendirmiştir. Yine Bursalı'nın *Manzûm Şurût-ı salât* olarak bahsettiği ve matbu nüshada *Manzûme-i Şurût-ı salât* olarak başlıklandırılan esere ise *Nazm-ı nefis* ismini vermiştir. Bursalı'nın bu eserler için edebî türlerine uygun, genel bir isimlendirmeyi tercih ettiği görülmektedir. Bu hususa aşağıda örnekleriyle değinilecektir. Her iki eserin basılmasıyla ilgili olarak ise matbu nüshalardan birinin sonunda; "İşbu manzûme-i tecvîd Pâdişâh-ı zamân ve Şehinşâh-ı deverân Sultân 'Abdülmeccid Hân Efendimiz Hazretlerinin zamân-ı sa'd-i iktiranlarından râci-i eltâf-ı ilâhî recâ'înin ma'rifet ve nezaretiyle Dâru't-tibâ'ati'l-âmirelerinde tab' ve temsil olunmuştur. Sene Hicrî 1265." bilgisini veren kayıt yer almaktadır. Ayrıca eserin "Hararahû Seyyid Muhammed Şükrî. Sene Hicrî 1291." kaydıyla matbu bir nüshası daha bulunmaktadır. İlk nüsha ile arasında herhangi bir farkın olmadığı bu nüsha, tıpkıbasım niteliğindedir. Matbu nüshada *Zafer*, her ne kadar *Tecvîd-i Manzûm* şeklinde geçse de bu isimlendirmenin gramer açısından hatalı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla eseri *Manzûme-i Tecvîd* olarak isimlendirmek daha doğru olacaktır. İlk olarak ne zaman basıldığı bilinmeyen matbu nüshalardan ulaşılabildiği kadarıyla en eski tarihli nüsha 1265 yılını göstermektedir. *Zafer*, bu matbu nüshasının 1-13. sayfaları arasında yer almaktadır. Çalışmada da bu nüsha esas alınmıştır. Bunun yanı sıra Bursalı'nın eserinde ve matbu nüshada iki eser her ne kadar farklı farklı isimlendirilse de çalışmanın metninde, dipnotlarında ve kaynakçada eser isimleri olarak müellifin kendi koyduğu *Zafer* ve *Nazm-ı nefis* isimleri esas alınacaktır.

¹² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 3 cilt (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1333), 2:28-29.

"Mağşad-ı akşâ budur her kim nazar itse aña
Mukrî'-i Vardaryeñicesin du'â ile aña"¹³

Hilmî Efendi'nin ailesi, özellikle kırâat özelindeki tahsilini nerede yaptığı, kimlerden dersler aldığı, Vardar Yenicesi'nde kaldığı süre içerisinde ne işle meşgul olduğu, vefat ettiği Hicâz bölgesine neden gittiği gibi hususlarda maalesef malumat yoktur. Öte yandan kırâat ilmi uzmanlığı vasfının yanı sıra ilmihâl düzeyinde de olsa fıkha dair bir eser yazması; Hilmî Efendi'nin bu gibi İslâmî ilimlerle ilgili de belli bir seviyede eğitim aldığını göstermektedir. Örneğin aşağıda *Manzûm Şurût-ı salât*'ın (*Nazm-ı nefis*) sebab-i telifinden bahsedilirken verilecek örnekte görüleceği üzere müellifin ilgili eserini talebelerin ezberlemesi için yazdığı anlaşılmaktadır. Bu hususlar dikkate alındığında şair/müellif niteliğini de haiz olan Hilmî Efendi'nin en azından eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunarak talebe yetiştirebilecek derecede müderrislik görevinde bulunduğu çıkarımı yapılabilir. Doğru olması durumunda bu çıkarımın onun tahsil ve meslek hayatına yönelik bazı ipuçlarını vereceği düşünülebilir.

Bursalı'nın verdiği bilgilere ve günümüze ulaşan matbu nüshaya göre Hilmî Efendi'nin *Manzûm Tecvîd* ve *Manzûm Şurût-ı salât* isimli eserleri bulunmaktadır. Az önce de ifade edildiği üzere bu iki eser birlikte birden çok kez basılmıştır. *Manzûm Tecvîd*, ayrıntılı olarak ele alınacağı için bu başlıkta sadece ismi, yazım tarihi, şekli ve içeriği yönüyle *Manzûm Şurût-ı salât*'a¹⁴ dair tanıtıcı bilgilere yer verilecektir. Öncelikle Bursalı her ne kadar bu şekilde isimlendirmişse ve matbu nüshada *Manzûme-i Şurût-ı salât* şeklinde başlık bulunduğundan ötürü bazı kütüphane kayıtlarında bu isimle künyelense de 5. ve yazım tarihine işaret eden 125. beytinde müellifin eserine *Nazm-ı nefis* ismini verdiği görülmektedir. Ayrıca müellif, *Manzûm Tecvîd* de mahlasına yönelik herhangi bir ifadede bulunmazken *Hilmî* mahlasını *Manzûm Şurût-ı salât*'ın 9. ve ilgili tarih beytinde kullanmaktadır:

"Pek selîs ü hem nefîs oldığı için ey enîs
Tesmîye itdim bu nazm-ı ahsene nazm-ı nefîs"¹⁵

"Devlet ü dâreyn ile Hâk şâd u hem âbâd ide
Kim ki bu nazmı görüp Hilmî fakîri yâd ide"¹⁶

"Hilmîyâ yaz hatm-i nazmîñ düşdi hâkkâ pek selîs
Oldı ismiyle ma'an çün târîhi nazm-ı nefîs"¹⁷

Eserin ismiyle nazmedildiği tarihe işaret eden *nazm-ı nefis* terkinindeki harfler (س ي ن ظ م ن ف ن ظ م ن ف), tarih düşünülürken en fazla ve temel olarak kullanılan cümel-i sağıre (küçük ebced) göre hesaplandığında toplamları 1190/1776-77 yılını göstermektedir. 1190'da müellif hala yaşadığı ve bu tarihte yazılmış olma ihtimali bulunduğu için diğer ebced hesapları ya da türleri dikkate alınmayarak eserin bu yılda yazıldığına hükmedilebilir.

Diğer pek çok dinî-edebî türdeki eserler gibi Hilmî Efendi'nin de eserinde ele aldığı konuları, halkın anlaması gayesiyle yazdığı söylenebilir. Ayrıca kendisi özgün telif üretmesinin yanı sıra eserini *manzûm* tarzla *Türkçe* kaleme almasındaki sebebin; talebelerin ezberlemesi (hıfz) olduğunu ifade etmektedir. Bu yönüyle o, sebab-i telif beytinde; *manzûm* sözün (nazm) ezberlemeyi kolaylaştırması ve daha uzun süre akılda kalmasını sağlaması gibi pratik faydalarına, *Türkçe* (Türkî) ile de Arapça bilmeyen tâliplerin eserini anlayabilmeleri amacı güttüğüne atıflarda bulunmaktadır:

¹³ Hilmî Efendi, *Zafer* (İstanbul: Dâru't-tıbbâ'atî'l-âmiri, 1265), 4.

¹⁴ *Manzûm Şurût-ı salât* ile ilgili tarafımızca bir makale çalışması da yapılmaktadır.

¹⁵ Hilmî Efendi, *Nazm-ı nefis* (İstanbul: Dâru't-tıbbâ'atî'l-âmiri, 1265), 14.

¹⁶ Hilmî Efendi, *Nazm-ı nefis*, 15.

¹⁷ Hilmî Efendi, *Nazm-ı nefis*, 21.

"Ba'dezîn farz-ı vuzû ile kamu şart-ı salât

Ne ki var farz-ıla vâcible sünnetle müfsidât

Müstehibbât-ıla mekrûhât u âdâb ey 'amû

Nazm olundu hıfz için tullâba¹⁸ Türkçe kamu¹⁹

125 beyitten müteşekkil olan ve *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezninin kullanıldığı *Nazm-ı nefis*, mesnevî nazım şekli esas alınarak kaleme alınmıştır. Bazı eserlerde İslâmın ve imânın şartları da işlenmekle birlikte esas itibarıyla namazın rükünleri, şartları, öncüllerinden abdest ve gusül gibi konuların ele alındığı Şurût-ı salât/Salât-nâme/Mukaddimetü's-salât edebî türü içerisinde değerlendirilebilecek *Nazm-ı nefis*; 9 beyitlik mukaddime (besmele-hamdele-salvele-sebebi-telif-duâ), -müellifin de ifade ettiği üzere- 24 bâb, içinde 3 bâbın yer aldığı tetimme bölümü ve bir hâtimeden müteşekkildir. Eserin ana omurgasını oluşturan 24 bâbda müellif; "Bâbu şurûti's-salât, Bâbu erkâni's-salât, Bâbu vâcibâti's-salât, Bâbu mücibâtı sehv secde, Bâbu süneni's-salât, Bâbu muhâlifâti'n-nisâ li'r-ricâl, Bâbu müstehibbâti's-salât, Bâbu fezâ'ili's-salât, Bâbu mekrûhâti's-salât, Bâbu müfsidâti's-salât, Bâbu müfsidâti's-salâti ve'l-vuzû', Bâbu ferâ'izi'l-vuzû', Bâbu süneni'l-vuzû', Bâbu müstehibbâti'l-vuzû', Bâbu âdâbi'l-vuzû', Bâbu nevâfili'l-vuzû', Bâbu mekrûhâti'l-vuzû', Bâbu menhiyyâti'l-vuzû', Bâbu müfsidâti'l-vuzû', Bâbu't-teyemmüm, Bâbu ferâ'izi'l-gusl, Bâbu süneni'l-gusl, Bâbu'l-me'âni'l-mücibetü'l-gusl, Bâbu gusli'l-mesnûn" başlıklarıyla ilgili konular işlenmiştir. Tetimme kısmında (Tetimme li-hâzihi'l-manzûme) ise; "Bâbu şurûti'l-İslâm, Bâbu şurûti'l-İslâmi bi-ma'ne'l-'alâmeti, Bâbu sıfati'l-îmân" başlıklarıyla şurût-ı salât türünün muhtevasında görülebilen tâli konulara yer verilerek eser tamamlanmıştır.

2. Hilmî Efendi'nin Zafer Adlı Türkçe Manzûm Tecvîdi

Hilmî Efendi'nin kaleme aldığı bir diğer eser manzûm tecvîd türü arasında yer alan *Zafer*'dir. Az önce de belirtildiği üzere Bursalı bu eserin ismini *Manzûm Tecvîd* olarak belirtmiştir. Yazma nüshası tespit edilemeyen eserin, birkaç kez *Nazm-ı nefis* ile birlikte basılan matbu nüshalarında ise eser; *Tecvîd-i Manzûm* şeklinde isimlendirilmiştir.²⁰ Fakat Hilmî Efendi, daha önce bu türde bir eser yazılmadığına dikkat çektiği eserine bizzat *Zafer* ismini verdiğini şu şekilde ifade etmektedir:

"Sâbıkan nazm itmemiş tecvîdi bir ehli'l-edâ

Hamdu li'llâh ben fakîre oldı tevfiğ-i Hudâ

Anı hıfz iden muzaffer fi'l-mağarri ve's-sefer

Tesmiye itdim bu tecvîd ismin anıñ çün Zafer²¹

Müellif, *Nazm-ı nefis*'in yazım tarihine işaret etmesine rağmen *Zafer*'in yazımına işaret eden herhangi bir beyanda bulunmamıştır. Fakat müellifin yaşadığı yüzyıl ve *Nazm-ı nefis*'in telif tarihi olan 1190/1776-77 yılı dikkate alındığında *Zafer*'in 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazıldığı muhtemeldir. Hilmî Efendi eserini; telif geleneğinde de sıkça rastlanan *bazı dostlarının ricası* sebebiyle nazmettiğini söylemektedir. Bunu da nazmen eser yazabilecek nitelikte olmadığına işaretle yine gelenekteki *mütevazı* üslubu kullanarak dile getirmektedir. İhtiva ettiği içerik itibarıyla Allah'ın emrinin yerine getirilmesine vesile olacak bir eser kaleme

¹⁸ Beyitteki *tullâb*, *medrese öğrencileri* manasına gelebileceği gibi kelime ile *isteyenler* şeklindeki sözlük anlamı kastedilmiş de olabilir.

¹⁹ Hilmî Efendi, *Nazm-ı nefis*, 14.

²⁰ 19 Hk 218/5 demirbaş numarasıyla Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesinde de bulunan matbu nüsha; *Risâle fi beyâni'l-karâ'at* künyesiyle ve Arapça olduğuna işaretle yanlış kaydedilmiştir.

²¹ Hilmî Efendi, *Zafer*, 3.

alıp onun rızasını kazanmayı ummak, Kur'ân'ı usulünce okumaları gayretiyle halka/talebelere hizmet etmek ve kendisine duada bulunmalarını istemek/beklemek gibi hususları, eserin zımnî telif sebepleri-gayeleri olarak değerlendirmek de mümkündür. Hilmî Efendi, eserini manzûm kaleme almasının sebebinin ise yine manzûm bir metni ezberlemenin nesre nazaran daha kolay olduğuna yaptığı vurguyla açıklamaktadır:

*"İktidârım yog-iken nazma bunı ey pür-vefâ
Bizden itdiler recâ çün ba'zı yârân-ı şafâ*

*İrticâ itdikleri sâ'at şurû' idüp hemân
Besmeleyle başladım nazma o demde bî-gümân"*²²

*"Nesri hıfz itmekte elbet var şu'übet gâlibâ
Hıfzı sehl olsun deyu nazm itdim anı tâlibâ"*²³

İsmen zikretme de eserini kaleme alırken Hilmî Efendi'nin doğrudan ya da dolaylı bir şekilde bazı kaynaklardan yararlandığı anlaşılmaktadır. Söz gelimi ayetlerde geçen lafızların nasıl okunması gerektiğine yönelik kaideleri açıklarken o, diğer manzûm tecvîdlerde olduğu gibi Âsım kıraatinin Hafs rivayetini esas almıştır.²⁴ Bununla birlikte örneğin secâvendler başlığında görüleceği üzere yer yer kırâât/tilâvet farklılıklarına-tercihlerine de dikkat çekmiştir. Bu bağlamda müellif; "ehl-i hüner, kurrâ-i beled, kârî'ün, Kûfe kurrâları, Dimeşk kurrâları, Hz. Hafs, Âsım, Hamza, Kisâ'î, Halef" gibi özel isim, sıfat ve terkipler ya da "... didiler, câ'iz kıldılar, evlâ gördiler, ... buldılar, ... koydılar" gibi genel gâib kalıplı ifadeler kullanarak tecvîd kurallarını nakilci/rivâyet edici bir dille açıkladığına atıfta bulunmuştur.

2.1. Eserin Şekil Hususiyetleri

Hilmî Efendi, bir mukaddime ve 25 ana başlık altında 71 beyitten oluşan *Zafer* adlı eserini, mesnevî nazım şekliyle kaleme almıştır. Kullandığı kafiyelere bakıldığında müellifin genellikle tam ve zengin kafiye tercih etmekle beraber az da olsa yarım kafiye kullandığı da görülmektedir. Fakat bazı yerlerde kafiye uyumsuzlukları (20., 35., 36., 37., 38., 39., 40. beyitler) da mevcuttur. Kafiye ile ilgili bir diğer husus bazen aynı kelimelerle kafiye (55., 60., 61., 65., 70., 71. beyitler) yapmasıdır. Bunun yanı sıra kafiye kurulumunu bazen (51., 62., 64., 68. beyitler) redif ile sağlamıştır. Birkaç yerde de kafiyenin yanı sıra ek ya da kelime ile kurulan redife yer vermiştir. Vezin olarak ise; *Tertîb-i Secâvend-i Hurûf* (fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün) başlığı hariç *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbını kullanmıştır. Edebî nitelikli diinî-talimî (didaktik) eserlerde çokça karşılaşılan vezin hataları-bozuklukları gibi durumlar Hilmî Efendi'nin eserinde de bulunmaktadır:

*"Bî-kıyâs hamd u sipâs olsun Hudâya bâ-şafâ
Hem şalât-ile selâm olsun be-rûh-ı Muştafâ*

.....
*Ĥatmi lâzım ehl-i Qur'ândan aĥz-i tecvîd ile
Ĥakka âsim kim bi-lâ tecvîd oĥur taĥlîd ile*

*'İzz-i dâreyn isterisen cidd-i cehd it hıfzına
Lütf-i Qur'âm görüp yarın gele pek hazzına"*²⁵

²² Hilmî Efendi, *Zafer*, 3.

²³ Hilmî Efendi, *Zafer*, 3.

²⁴ Yılmaz, "Türk İslam Edebiyatı'nda Manzûm Tecvîdler", 3/97.

²⁵ Hilmî Efendi, *Zafer*, 1.

.....

"Dörtür idgām-ı mütekarib hūrūfi iki nev'
Kāf ile kāfdir biri biri daḥī lām ile rā"²⁶

.....

"Cim gelürse vakfi evlā **gördiler**
Geçer iseñ cimde cā'iz **gördiler**"²⁷

.....

"Kāf gelürse hükmi muḥayyerdurur
Hükmi kāfiñ üst yanında hemdurur"²⁸

Anlaşılması ve kolay ezberlenmesi amacıyla matufen Hilmî Efendi eserini didaktik bir üslupla sade, açık bir dil ve anlatımla kaleme almıştır. Öte yandan Kur'ân ilimleri merkezli dinî-talimî bir eser olması hasebiyle kullandığı kelime kadrosu Arapça ağırlıklıdır. Dolayısıyla okuyucu, özellikle tecvîde dair ıstılâhî altyapıya sahip olmalıdır. Müellif de eserini muhtemelen hitap edeceği kitleyi göz önünde bulundurarak kaleme almıştır. Hilmî Efendi, kaidelerden müteşekkil bir telifte bulunduğu için eserini tekdüzelikten kurtarmak adına mesnevî nazım şeklinin de yardımıyla merak uyandırıcı, dikkat çekici, vurgulayıcı, dikte edici şart cümlesi, emir, nehiy, nidâ gibi bazı yardımcı unsurlardan da (cehd it, geçme, olam dersen, ey ahî vb.) yer yer istifade etmiştir.

2.2. Eserin Muhteva Hususiyetleri

Zafer, Hilmî Efendi'nin talebelerini ve halkı düşünerek kaleme aldığı, tecvîd kaidelelerini kısa ve öz bir muhtevayla²⁹ işlediği bir eser niteliğindedir. Müellif, eserinin mukaddimesi olarak düşünülebilecek giriş kısmına (1-14. Beyitler); geleneğe uygun şekilde besmele, Allah'a sonsuz hamd ü senâ (hamdele), Hz. Peygamber'e, onun Allah'ı bulmada rehber olan âline ve ashâbına sâlat-selâm (salvele) ile başlamış, ashâbının yolundan gitme azmindeki erkek ve kadınların, her daim Kur'ân ilimlerine yönelik gayret gösterdiğine/göstermesi gerektiğine işaret etmiştir.³⁰ Daha sonra Allah'ın; "... Kur'ân'ı hakkını vererek (tertil üzere/tane tane) oku!" (Müzzemmil 73/4) ayetindeki emrini delil göstererek konuyu, tecvîd ilmini öğrenmenin dolayısıyla Kur'ân'ı tecvîd kaidelerini esas alıp tertil üzere³¹ okumanın nass ile farz olduğuna getirmiştir. Bu bağlamda ehl-i edâdan/ehl-i Kur'ân'dan³² tecvîdi öğrenmek ve Kur'ân'ı bu şekildeki bir tilâvetle hatmetmek gerektiğini; tecvîdsiz ya da taklit ile okuyanların ise günah işlemiş olacağını ifade etmiştir. Nitekim iki dünya saadetine ve şefaate; Kur'ân ehli olup tecvîdi öğrenmeye/ezberlemeye ciddi gayret göstermekle ve Kur'ân'ı kaidesine okumakla ulaşabilecektir. Müellif, tecvîdi öğrenen ve uygulayan kişi öldüğünde, şefaatinin yanı sıra Kur'ân'ın güzel bir surette gelerek kendisine yoldaşlıkta bulunacağına ve karanlık kabrini enfes bir ışıkla aydınlatacağına da temas etmiştir. Bundan sonra eserin sebep-i telifi, önemi,

²⁶ Hilmî Efendi, *Zafer*, 8.

²⁷ Hilmî Efendi, *Zafer*, 12.

²⁸ Hilmî Efendi, *Zafer*, 13.

²⁹ İhtiva etikleri konular açısından manzûm tecvîdler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bir kısmı daha fazla konu içerirken bir kısmı temel konulara yer vermeyi tercih etmiştir. Bu husus tecvîd ilminin standart bir müfredatının olmayışıyla açıklanabilir. Tecvîd eserlerinin telif sistematiği için ayrıca bk. Nihat Temel, "Kırâat ve Tecvîd İlmine Ait Eserlerin Sistematiği", *Kur'ân ve Tefsîr Araştırmaları 4 (Kırâat İlmi ve Problemleri)*, ed. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Ensar Yayınları, 2002), 242-281.

³⁰ Tecvîd öğrenmenin hükmüne yönelik nakli ve akli deliller için bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 80-83.

³¹ Hz. Ali'nin "harfleri tecvîdli okumak ve vakf yerlerini bilmek" şeklinde tarif ettiği rivayet edilen tertilin ilk dönemlerde tecvîde karşılık kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bk. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî kırâ'ati'l-'aşr*; thk. Ali Muhammed Ziyâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/88

³² Burada ehl-i Kur'ân terkihiyle muhtemelen; *fem-i muhsin*, *kırâat uzmanı* gibi vasıflara sahip kişiler kastedilmektedir.

ismi, telifini *manzûm* tarzda yazılma nedeni, bu türdeki bir eserin Allah'ın yardımı ile ilk defa kendisi tarafından kaleme alınması gibi hususlara değinmiş, özellikle Vardar Yeniceli okuyucularının hayır duada bulunmaları temennisiyle mukaddime kısmını sonlandırmıştır:

*"Rattilî'l-Ķur'âne tertilâ buyurdı çün Ħudâ
Naşş-ıla farz oldı tecvîd aĥzı min ehli'l-edâ"³³*

*"Medfenine ĥüsn-i şüretde gelüp ola enîs
Zulmet-i ĳabrin münevver ide ol źuv'-i nefîs"³⁴*

*"Maĳşad-ı aĳşâ budur her kim nazâr itse añâ
Muĳrî'-i Vardaryeñicesin du'â ile añâ"³⁵*

Mukaddimeden sonra Hilmî Efendi, 25 başlık altında tecvîd konularını genellikle kısaca bazen de görece ayrıntılı olarak ele almıştır. Örneğin müellif, diğer bazı manzûm tecvîdlerde yer bulan tûl, tevassut, kasr, revm, işmâm, kelime-i müsakkale, harf-i müsakkale, kelime-i muhaffefe, harf-i muhaffefe gibi med mertebelerine ya da resm-i Osmânî, tâ-i te'nîsin halleri gibi ayrıntı denebilecek konu ve hususlara değinmemiştir. O, bu konulardan ziyade eseriyle temel tecvîd kaidelerini ve konularını öğretmeyi amaçladığı görülmektedir. Bu tercih ve amaç, onun hitap ettiği/edeceği kitle ile irtibatlandırılabilir. Bazen de medd-i tabî'î, ihfâ-i şefevî ya da izhâr-ı şefevî gibi bazı konuları müstakil başlık açmadan uygun başlık altında işlemiştir.

Akılda kalması amacıyla ihfâ, izhâr gibi kaidelere müteallik harflerin formüle edilmesi şeklinde manzûm ve mensur pek çok tecvîd eserinde kullanılan metodu, Hilmî Efendi'nin çok fazla uygulamadığı da dikkat çekmektedir. O, bu gibi yerlerde ilgili kaideye esas teşkil eden harfleri genelde tek tek, kalkale ya da idğâm-ı ma'a'l-ğunne gibi konularda ise harfleri kalıplarla formüle ederek yazmıştır. Ayrıca kaideleri pekiştirmeye yönelik ayetlerde geçen lafızlardan örneklerle fazla yer vermemiş, bazen bu örnek ayetlerin yer aldığı sûrelere atıf yapmakla yetinmiştir. Şumnulu Hilmî Efendi'nin eserinde yer verdiği başlıklar ve bu başlıkların beyit aralıkları şu şekildedir:

- Bâb-1 Harf-i Med (15. Beyit)
- Bâb-1 Sebeb-i Med (16. Beyit)
- Bâb-1 Medd-i Muttasıl (17. Beyit)
- Bâb-1 Medd-i Munfasıl (18. Beyit)
- Bâb-1 Medd-i Lâzım (19. Beyit)
- Bâb-1 Medd-i Ârız (20. Beyit)
- Bâb-1 Medd-i Lîn (21. Beyit)
- Bâb-1 İhfâ (22-23. Beyitler)
- Bâb-1 İzhâr (24-25. Beyitler)
- Bâb-1 İklâb (26. Beyit)
- Bâb-1 İdğâm-ı Ma'a'l-Ğunne (27-28. Beyitler)
- Bâb-1 İdğâm-ı bi-lâ Ğunne (29. Beyit)
- Bâb-1 İdğâm-ı Misleyn (30-31. Beyitler)
- Bâb-1 İdğâm-ı Mütecâniseyn (32-34. Beyitler)

³³ Hilmî Efendi, *Zafer*, 2.

³⁴ Hilmî Efendi, *Zafer*, 3.

³⁵ Hilmî Efendi, *Zafer*, 4.

- Bâb-ı İdğâm-ı Mütekaribeyn (35-36. Beyitler)
Bâb-ı İdğâm-ı Şemsiyye (37-38. Beyitler)
Bâb-ı İzhâr-ı Kameriyye (39-40. Beyitler)
Bâb-ı Kalkale (41. Beyit)
Bâbu Ahvâli'r-Râ (42-46. Beyitler)
Bâbu Lâmi'l-Celâl (47-48. Beyitler)
Bâbu's-Sekt (49. Beyit)
Bâbu Hâ'i's-Sekt (50. Beyit)
Bâbu İbdâl ve't-Teshîl (51-52. Beyitler)
Bâbu's-Sıla (53-54. Beyitler)

Başlıklardan sonra müellif, manzûm tecvîd eseri tamamlandığı için Allah'a hatmetmiş ve Hz. Peygamber'e de selam göndermiştir. Her ne kadar eserin tamamlandığını belirtse de Şumnulu Hilmî Efendi, buradan sonra vakf remzlerini içeren ve farklı bir vezinle söylediği "Tertîb-i Secâvend-i Hurûf (55-71. Beyitler)" ismiyle bir başlık daha açmıştır.³⁶

3. Metin

Yazma eser kütüphanelerinde yapılan taramalar sonucu *Zafer*'in tam ya da eksik herhangi bir mahtût nüshası tespit edilememiştir. Dolayısıyla çalışmada transkribe edilecek metin için eserin en eski tarihli (1265) ve hareketli, sayfa kenarlarında *Karabaş Tecvîd*'nin de yazılı olduğu matbu nüshası esas alınmıştır. Nüshada örneğin *'ilm-ile, hatmi* lafızlarında olduğu gibi *ı/i* sesini (kesra) belirtmek için yazılan *yâ* harfinin kullanılmayarak yardımcı sese hareke ile işaret edildiği görülmüştür. Bunun yanı sıra bazen de atıf vâvları metinde yazılmayarak atfın hareke ile gösterilmesi şeklindeki imlaya da rastlanmıştır. Öte yandan nüshanın gerek başlıklarında gerekse de vezni ya da kafiyeyi de bozacak şekilde hareketlenen ya da fazla hecenin olduğu görülen iç metindeki ('azim, nazım, eger gibi) bazı lafızlarda yazım hataları görülmüştür. Dolayısıyla bu gibi yerlerde harekeleme esas alınmamış, hatalı bölümler ('azm, nazm, ger gibi) düzeltilmiştir. Ayrıca aslında atıf olması (âl-i ashâb gibi) ya da hece eklenmesi (âl [u] ashâb, tecvîd[i] gibi) gereken bazı durumlarda köşeli parantez ([ ]) ile tamir edilmiştir. Metinde örnek olarak verilen ayetler tırnak içine (" ") alınmıştır. Sayfa numaralına da sayfanın kenarında yer verilmiştir.

Bî-kıyâs hamd u sipâs olsun Hudâya bâ-şafâ (2)

Hem şalât-ile selâm olsun be-rûh-ı Muştafâ

Âl [u] aşhâbına dağı ola bizden çok selâm

Reh-nümâ-yı Hağdır anlar añlarsañ hağ kelam

Anlarıñ isrine 'azm iden ricâl ile nisâ

'İlm-ile Kur'âna sa'y ider heme şubh u mesâ

³⁶ Yapılan bir tez çalışmasında bu başlığın Hilmî Efendi'nin ayrı bir eseri olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bk. Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kirâat Alimleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 105. Bu başlık; ele alınan bütüncül muhtevaya ve beyitte geçen "buldı bu manzûm tecvîd ihtimâm" ibaresine göre, temel tecvîd kaidelerini tamamladığının kastedilmiş olabileceği ihtimaline binaen *Zafer*'in devamı niteliğinde görülebileceği gibi *tamamlandığının* ifade edilmesi ve farklı bir vezin kalıbıyla söylenmesi gibi durumlardan dolayı eserden ayrı müstakil bir metin olarak da görülebilir. Çalışmada, diğer bazı mensur ve manzûm tecvîd eserlerinde secâvendlerden ayrı bir başlık altında bahsedilmesinden hareketle bu başlık *Zafer*'in devamı olarak değerlendirilmiştir.

"Rattili'l-Şur'âne tertilâ" buyurdu çün Hudâ
Nasş-ile farz oldı tecvîd aḥzı min ehli'l-edâ

Ḥatmi lâzım ehl-i Şur'ândan aḥz-ı tecvîd ile
Ḥaḳka âsim kim bi-lâ tecvîd oḳur taḳlîd ile (3)

'İzz-i dâreyn isteriseñ cidd-i ceḥd it ḥıfzına
Luṭf-ı Şur'ânı görüp yarın gele pek ḥaḳzına

Ehl-i Şur'âna şefâ'at ide Şur'an ey aḥî
Mazhar olam dirseñ ehl olmağa sa'y it sen-daḥı

Medfenine ḥüsn-i şüretde gelüp ola enîs
Zulmet-i kabrin münevver ide ol zıv'-i nefîs

İḳtidârım yoğ-iken nazma bunı ey pür-vefâ
Bizden itdiler recâ çün ba'zı yârân-ı şafâ

İrticâ itdikleri sâ'at şurû' idüp hemân
Besmeleyle başladım nazma o demde bî-gümân

Sâbıkan nazm itmemiş tecvîd[i] bir ehli'l-edâ
Ḥamdu li'llâh ben faḳîre oldı tevḫîk-i Hudâ

Anı ḥıfz iden muḫaffer fi'l-maḳarri ve's-sefer
Tesmîye itdim bu tecvîd ismin anıñ çün Zafer (4)

Neşri ḥıfz itmekde elbet var şu'ûbet ğâlibâ
Ḥıfzı sehl olsun deyu nazm itdim anı ḫâlibâ

Maḳşad-ı aḳşâ budur her kim nazâr itse aña
Muḳrî-i Vardaryeñicesin du'â ile aña

Bâb-1 Ḥarf-i Med

Ḥarf-i medd üç vav elif yâ ḥarfleridir ey ebî
Sâkin ü kabli ola cinsinden "ûtînâ" gibi

Bâb-1 Sebeb-i Med

Sebeb-i medd ikidir hemze biri biri sükûn
Ḥarf-i medle cem' olursa medd iderler zû-finûn

Bâb-1 Medd-i Muttaşıl

*Kelime-i vâhidde olsa harf-i med sebep-i med
Aña medd-i muttaşıl didi kamu âbâ vü ced*

Bâb-1 Medd-i Munfaşıl (5)

*Başka başka kelimedede vâkı' olurlarsa ger
Aña medd-i munfaşıl didi begim ehl-i hüner*

Bâb-1 Medd-i Lâzım

*Sebeb-i meddiñ sükûnı olsa aşlî ba'de med
Medd-i lâzım didi aña cümle kurrâ'-i beled*

Bâb-1 Medd-i 'Ârız

*Sebeb-i meddiñ sükûnı olsa 'ârız ba'de med
Medd-i 'ârız dirler aña ezber it ey ercümend*

Bâb-1 Medd-i Lîn

*Vav ile yâ sâkin olup olsa meftûh üst yanı
Vağf olunsa medd-i lîn olur sen ezber it anı*

Bâb-1 İh̄fâ

*Harf-i ih̄fâ on beş oldı hıfzını eyle metîn
Ta vu şa vu cim ü dal u zal u hem za-ile sîn (6)*

*Şad u dad u ta vu za vu fa vu kaf u kaf u şîn
Nûn u tenvîn dâhîl olsa eyle ih̄fâ külle hîn*

Bâb-1 İzhâr

*Harf-i izhâr altıdır hıfz eyle gel ey nûr-ı 'ayn
Cümlesidir ha vu hemze ha vu ha vu 'ayn u gayn*

*Nûn u tenvîn dâhîl olsa bu hurûfâta eger
Sür'at-ile añlariseñ eyle izhâr ey püser*

Bâb-1 İqlâb

*Nûn-i sâkin ile tenvîn dâhîl olsa bâya ger
"Enbetet" "zevcin behîc"-veş aña iqlâb didiler*

Bâb-1 İdgâm-ı Ma'a'l-Ğunne

*Harf-i yemnû'ya mülâkî olsa tenvîn ile nûn
Aña idgâm-ı ma'a'l-ğunne didiler mukri'ün (7)*

*Olmaz idgām nūn ile bir yerde olsa vav ü yā
Mişlü "kāvānin" ü "şinvānin" ü "bünyān" u "dünyā"*

Bāb-1 İdgām-1 bi-lā Ğunne

*Lām ile rāya muḳārīn olsa tenvīn ile nūn
Aña idgām-1 bi-lā ğunne didiler ḳārī'ūn*

Bāb-1 İdgām-1 Mişleyn

*Mīm-i sākinden su'āl ider iseñ ey cān-peder
Mīm-i sākin mime uğrarsa mişleyn didiler*

*Bāya uğrarsa didi ihfā-i ḥāşş ehl-i hüner
Uğrasa sā'ir ḥurūfa eyle izhār ey püser*

Bāb-1 İdgām-1 Mütecāniseyn

*İhtilāf üzre şifātī maḥrec[i] hem iştirāk
Olsa idgām-1 mütecānisdir ol ey nesl-i pāk (8)*

*Sekiz olmuşdır bu idgāmıñ ḥurūfī tālibā
Ta vu dal u ṭa vu şa vu zal u za vu mim ü bā*

*Bu ḥurūfāt biri birine mülākī olsa ger
Anı idgām eylemek vācib didi ehl-i hüner*

Bāb-1 İdgām-1 Müteḳāribeyn

*Dörttür idgām-1 müteḳārib ḥurūfī iki nev'
Ḳaf ile kafdır biri biri daḥı lam ile ra*

*Maḥreci ile şifātī biri birine ḳarīb
Oldığı-çün didi idgām-1 müteḳārib verā*

Bāb-1 İdgām-1 Şemsiyye

*Oldı hem idgām-1 şemsiyye ḥurūfī on dört
Ta vu şa vu dal u zal u ra vu za vu sīn ü şīn*

*Şad u ḳad u ṭa vu za vu lām u nūn idgām olur
Lām-1 ta'rīfīñ 'aḳībinde gelürse ey nebīr (9)*

Bāb-1 İzhār-1 Ḳameriyye

*Daḥı izhār-1 ḳameriyye ḥurūfī on dört
Elif ü yā vu cim ü ḥa vu 'ayn u ḥa vu ğayn u fa*

*Ḳaf u kaf ü mim ü vav u ha vu yâ izhâr olur
Lâm-ı ta'rîfiñ 'akîbinde gelürse 'arîfâ*

Bâb-ı Ḳalḳale

*Kelimeniñ 'aynile lâm olsa sâkin ḳuṭbuced
Ḳalḳale olur mişâli oldı "ḥablun min mesed"*

Bâbu Ahvâli'r-Râ

*Râ fetḥ ü zam yâ ḳable's-sükün olsa faḥîm
Kendi yâ ḳabli eger meksûr ise oldı raḥîm*

*Kendi sâkin ḳabli meksûr vaḳf u vaşında raḳîḳ
Ba'de yâ kesri kezâlik gayrı vaḳfında raḳîḳ (10)*

*Kesr-i 'arîz yâ ḳalın ḥarf olsa ḳabli ba'de ger
Eyle tefḥîm râ-i mazmûm ba'de yâ vaşl olsalar*

*Fetḥ ü zâmda ḳabli meksûr ince vaḳfında hemân
Lîk ḥâleynde ḳalın memdûd ile meftûḥatân*

*Kendi meksûr ḳabli fetḥ ü zam yâ sâkin oliser
Vaḳfı tefḥîm vaşlı terḳîḳ oldı ey şâhib-hüner*

Bâbu Lâmi'l-Celâl

*Lafzatu'llâh lâminüñ mâ-kabli ger fetḥ ile zam
Olsa tefḥîm oḳı anı sen gel ey şâhib-kerem*

*"Ḳul huva'llâh" fetḥa "naşru'llâh" olup zamma mişâl
Olsa "bi'llâh" gibi meksûr itdi terḳîḳ zü'l-kemâl*

Bâbu's-Sekt

*Ḥazret-i Ḥafş'ın şehâ dört sûre içre sekti var
Kehf u Yâsîn ü Ḳıyâmet biri taḥte'l-İnfiṭâr (11)*

Bâbu Hâ'i's-Sekt

*Belle Ḳur'ânıñ toḳuzdur hâ'-i sekti ey dede
"İḳtedih" "lem-yetesenneh" "mâhiyeh" şeş Ḥâḳḳada*

Bâbu İbdâl ve't-Teshîl

*Ḥafş'ın ibdâl ile teshîl maḥalli şeşdir
Bir Nemlde iki En'âmda üçü Yünusdadır*

*Fuşşiletde hem faқаt teshîl olur "â'cemiyyun"
Yûsuf içre Rûm işmâm hem imâle Hûddadır*

Bâbu'ş-Sıla

*"Nefkahu" "fihî" "ileyhi" gibiler maşsüredir
Lik faқаt "fihî muhânâ"ya şıla maşsüredir*

*Hamdu li'llâh buldı bu manzûme tecvîd ihtimâm
Haşre dek olsun Resûliñ rûhına yüz biñ selâm (12)*

Tertîb-i Secâvend-i Hurûf

*Beyân oldı vaқf-ı hurûf bil anı
Añlayup da ezber eyle sen anı*

*Mevşületen mevķûfeten bildiler
Geçmesin durmasın aşsen gördiler*

*Secâvendî yazup yerin buldılar
Cümlesin yerli yerine koydılar*

*Та gelürse vaқf-ı muţlak didiler
Geçme anı vaқfi cā'iz gördiler*

*Mim olursa Secâvende ey aḫî
Geçme anda cümle dursun sen daḫı*

*Cim gelürse vaқfi evlâ gördiler
Geçer iseñ cimde cā'iz gördiler*

*Zeh gelürse vaşlı evlâ kıldılar
Vaқfi zârüretde cā'iz kıldılar*

*Şad olursa vaқf-ı muraḫḫaşdurur
Vaқfi cā'iz geçmesi evlâdurur (13)*

*Кıf gelürse vaқf-ı Kûfi didiler
Kûfe kurrâları anda durdılar*

*Kûfe kurrâları anda dörtdurur
'Aşım Hamza Kisâ't Halef ihtiyârdurur*

*Lâ gelürse durma anda bil anı
Durmayup da sür'at-ile geç anı*

*Ķâf gelürse Ķile işâret ider
DimesĶ Ķurrâları anda vaĶf ider*

*Ķaf işâretinde daĶı müşterek
Bile gelse zâ gibi geçmek gerek*

*Kaf gelürse Ķükmi muĶayyerdurur
Ķükmi kafîñ üst yanında hemdurur*

*Üst yanında ol Secâvend Ķankısı
İ'tibâr eyle gelürse birisi*

*Sîn gelürse ol işâret kaf gibi
Sinde olan ol işâret kaf gibi*

*Secâvendler oldı tamâm ve's-selâm
Ķıl Muhammed MuĶtafâya eĶ-Ķalâtü ve's-selâm*

Sonuç

18. yüzyıl müelliflerinden Şumnulu Hilmî Efendi, kırâat ilminin alt dalı olarak görülebilecek tecvidin temel konularını ayrıntıya girmeden işlediği manzûm tarzda bir eser kaleme almıştır. Onun bu telifi, Kur'ân ilimlerine yönelik bilgi artışını amaçlayan bir çabanın ürünüdür. Zafer adlı bu eserinde müellifin şekil ve muhteva itibarıyla genelde dinî/İslâmî eser; özelde ise manzûm tecvîd telif geleneğini takip ve temsil ettiği görülmektedir. Örneğin müellif eserini, muhataba konuları dil açısından daha rahat ve anlaşılır bir şekilde aktarma pratiği sağladığı için dinî muhtevalı olup talimin de amaçlandığı manzûm eserlerde genellikle tercih edilen mesnevî nazım şekliyle nazmetmiştir. Ayrıca sebab-i telif, amaç-gaye-hedef ya da manzûm eser telifinde bulunma gibi açılardan bakıldığında eserde yine geleneğin izlerini görmek mümkündür. Manzûm tecvîd özelinde ise bazı eserlerde örneğin sadece kat' ve vasl konuları işlenmesine karşılık Hilmî Efendi, Asım kırâatinin Hafs rivayetini esas aldığı eserinde çoğu tecvîd kaidesine yer vermiştir. Bununla birlikte az da olsa kırâat farklılıklarına/tercihlerine de değinmiştir.

Manzûm tecvîdlerin nüshalarında ya da muhtevalarında herhangi bir emare olmadığı için bu türe giren çoğu eserin yazım tarihi tespit edilememiştir. Yazım tarihi tespit edilemeyenler arasında ise en azından yüzyıllara göre bakıldığında bu türdeki ilk eserin Zafer olduğu görülmektedir. Şimdilik ihtimalden öteye gidemeyen bu hükmün; türe ilgili diğer eserlere ve eserlerin nüshalarına dair yapılacak derinlemesine araştırmalar sonucu doğruluğunun ya da yanlışlığının daha net ortaya çıkacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda Hilmî Efendi'nin kendi ifadesinden de hareketle bu türde yazılan ilk eser olma (kurucu metin) ihtimalinden dolayı manzûm tecvîdler içinde Zafer'in ayrı bir yerinin ve öneminin olduğu düşünülmektedir. Dönemin şartları düşünüldüğünde basımının yapılması; Zafer'in eğitim-öğretim faaliyetlerinde materyal olarak kullanıldığına ve ilgi gördüğüne de işaret etmektedir.

Manzûm tecvîd türünde bir eseri ve müellifini konu edinen bu çalışma ile; Hilmî Efendi'nin hayatı hakkında bazı yorumlarda bulunulmuş, kaynaklarda ve kütüphane kayıtları

rında yanlış ya da eksik kaydedilen eserlerinin isimleri, birinin de yazım tarihi net olarak belirlenmiştir. Bunun yanı sıra Zafer'in transkribe edilmiş metninin gün yüzüne çıkarılmasıyla çalışmanın dinî-talimî edebî tür literatürüne küçük bir katkı sağladığı söylenebilir. Son olarak yapılacak araştırmalar ve çalışmalarla bu literatürün zenginleşmesinin yüksek bir ihtimal dâhilindedir.

Kaynakça

- Akyüz, Abdullah. *Osmanlı Kırâat Alimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 cilt. İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1333.
- Cunbur, Müjgân vd. *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*. 8 cilt. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2013.
- Çağmar, Mehmet Edip. "Molla Halil İs'irdî'nin "Risâletün fî İlmi't-Tecvîd" Adlı Eseri". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 2 (Kasım 2009), 153-161.
- Çelebioğlu, Amil. *Türk Mesnevi Edebiyatı XV. yy. a Kadar Sultan İkinci Murad Devri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an Okuma Esasları*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Demir, Cansu Umut. *Tuhfe-i Şerîfî*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Hilmî Efendi. *Nazm-ı nefîs*. İstanbul: Dâru't-tübâ'ati'l-âmire, 1265.
- Hilmî Efendi. *Zafer*. İstanbul: Dâru't-tübâ'ati'l-âmire, 1265.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *en-Neşr fî kırâ'ati'l-'aşr*. 2 cilt. thk. Ali Muhammed Ziyâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Erverdi, Ezel vd. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. 8 cilt. İstanbul: Dergah Yayınları, 2004.
- Kiel, Machiel. "Şumnu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/227-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*. 6 cilt. haz. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Sarı, Mehmet Ali. *Kur'an'ı Kerîm'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000.
- Sülün, Murat. "Osmanlı Dönemi Bulgaristan'ında Kur'an İlimleri ve Bulgaristan Menşeli Din Alimleri". *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*. ed. Ali Aksu. 277-310. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2002.
- Temel, Nihat. "Kırâat ve Tecvîd İlimine Ait Eserlerin Sistematiği". *Kur'an ve Tefsîr Araştırmaları 4 (Kırâat İlmi ve Problemleri)*. ed. Bedrettin Çetiner. 242-281. İstanbul: Ensar Yayınları, 2002.
- Tetik, İbrahim. *Tecvid İlmi: Tarihsel Evveliyatı, Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Tuman, Mehmet Nâil. *Tuhfe-i Nâilî*. 2 cilt. haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001.
- Yılmaz, Oğuz. "Türk İslam Edebiyatı'nda Manzûm Tecvîdler". *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildirileri Kitabı*. 3/81-101. İstanbul: İLEM, 2015.
- Yılmaz, Oğuz. "Tecvîd Eğitim Öğretiminde Manzûm Eser Yazma Geleneğine Bir Örnek: Şeyhî'nin Nazmu'l-Ehemmi (Tenkitli Metin)". *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 1051-1116.